

כתבי החברה לחקר המקרא בישראל ספר י"ז

ספר סגל

מוגש לכבוד

הפרופ' משה צבי סגל

על-ידי חבריו ותלמידיו

ערכו

יהושע מ. גרינץ יעקב ליוור

הוצאת החברה לחקר המקרא בישראל

ע"י הוצאת קרית ספר בע"מ

ירושלים / תשכ"ה

ריבוי צבור וריבוי מפורד בשמות עצם נקבה

מאת

דניאל לייבל

1. הדברים הבאים להלן כותנתם לקבוצה ולהבהיר עובדה אחת בתחומי הדקדוק העברי שלא הוארה עדיין כל צרכה ועתים, דומני, נודעת לה גם חשיבות שימושית כלשהי. הרי היא: שכל שם עצם בעל סיומת נקבה מן המרבה – כלומר מהמצוי בטבע או במעשה בעיקר בריבוי – בין שמינו בגופו ובין שמינו בדקדוק בלבד, עלול לקבל בעברית את שתי סיומות הריבוי המצויות, ים רות, וכל אחת מהן, במקרה כזה, בדרך כלל שימוש מיוחד לה, אלא שדחוקא צורת הריבוי ב"ות, שתקנה היא בשאר שגי, במקרה של מרבה נדירה היא ב"ות, ואילו צורת הריבוי ב"ים, שבשגי היא נדירה, דחוקה היא שכוחה ב"ות.

המנהג המרובה נהחדש לכותב הדברים אגב טיפול בעצן זה, שלא הספיק לו המנהג המקובל שם קיבוצי; שהמקובץ, אמנם, יש בו משום רבוי, אבל המרובה אינו דחוקא מקובץ. עם, קהל, צאן, בקר, מחנה קיבוצים הם ועל כן יש שישמשו בריבוי גם בבואם ביחיד; ולא כן המרובה (כגון חטה, דבורה, לבנה, המרובות) ולא מקובצות דחוקה, שאין כמותו עשוי לעולם לשמש בריבוי כאשר צורתו יחיד. ואמנם יש טשטוש תחומים מסויים בין המקובץ והמרובה כזה, שבספרי דקדוק וכללים בסעיף אחד השם הקיבוצי ממש, זה שפרטיו נקראים בשם אחר (כמו בקר, מונה, קהל, וכו'), עם השמוש המקובץ של שם עצם ביחיד באמצעות ה"א הידיעה או ציץ הידיעה ע"י סמיכות או כינוי (כמו החטה, השעורה, הזבוב, הדבורה וכו'),¹ כאילו גם הללו מעיקרם מקובצים הם.

הכתנת המרובה – עם כל היותו אחת במציאות – היא פסיכולוגית גרידא, שכן כמעט כל עצם עשוי להופיע בריבוי, אלא שמרבית העצמים מופיעים במחשבתנו

1. עיין: Gesenius-Kautzsch, *Hebräische Grammatik* 28th ed., 1909, ע' 122, 123a,b; 126d.

[2]

ריבוי צבור וריבוי מפורד בשמות עצם נקבה

ביחידותם בלא שייכות למרובה, וכנגדם יש כאלה שתמיד מופיע בתפישתנו יחד אתם גם רקע המרובה שעמו הם נגעים (אם כי אפשר לשער שבדרך זהשתלשלות הארוכה חלו שינויים בהרכבם של שני המעגלים האלה עם מעברים מזה לזה, אמנם לא במידה העשויה לשבש את המחקר). דוגמאות: חומה אפשרית בתדענתו בלא חומות, אדמה בלא אדמות, פרצה בלא פרצות, וכן חוט, כד וכו' וכו'. ואילו גריר מותנה בתדענתו בגרירים, כוכב בכוכבים, שושנה בשושנים, לבנה בלכנים וכו'. ונמצא כי הרבוי הדקדוקי (בשתי סיומותיו כאחת) כולל בלי הבחנה ריבויים שמשקלם הפסיכולוגי שונה: ריבוי ראשוני מבחינה מהותית, שהיחיד נפרט ממנו, כאמור (גרירים, כוכבים, שושנים, לכנים וכו'), וריבוי תנאי, אשר מעיקרו היחיד יסודו.

כלומר מעיקרה אין תכונת המרובה באה לידי ביטוי חיצוני, לא בסיומת מיוחדת לה ולא בחקליציה, זהו שהעלים אותה עד כה מעיני מדקדקים וחוקרי לשון. ברם אין פירושו של דבר, שלעולם ובכל המקרים נשאר תכונת המרובה בלא השתקפות בלשון. אמנם משמשות שתי הסיומות, ים רות, בבדילותן לציון של ריבוי ומין, בהתעלמות מהמרובה, אלא שבמקרה של מרובה נקבי בעל סיומת נמצא לתכונת המרובה ביטוי אקצידנטלי עקיף ע"י שימוש לעומתי של שתי הסיומות כאחת, שבו אחת מהן (ים) מפסידה את ערכה כציון של מין וכו' ואילו בשניה (רות) מתגלה (ובכך אני מקדים את המאוחר) ערך של הפרד, והוא העיקר במאמר הזה. 2. כדי להוכיח את האמור בתחילה תבא כאן בראשונה רשימה של שגי בסיומת היחיד (ה או ת), המופיעים בלשון המקרא או בלשון חכמים בצורת ריבוי ב"ים (כגון תאנה – תאנים, שבלת – שבלים וכד'). רק אחר כך נעסוק באלה מהם, שמצאנום במקורות משמשים בסיומת הריבוי רות, ונעמוד על המיוחד שבשימוש זה. מובן, כי כדרך שמדמנים במקרא, וכן בלשון חכמים, שמות עצם בצורת היחיד או בצורת הריבוי, בלבד, גם כשאין להניח כלל, כי הצורה האחרת (יחיד או ריבוי) לא שימשה בלשון – כן תחסר במקורות פעמים הרבה אחת (ואפילו שתיים) משלוש הצורות האמורות, אבל חסרונן לא יהא בו משום הוכחה כי אמנם נעדרו כליל מן הלשון. ההוכחה לחיוב, כמובן, תהיה מן המצוי ולא מן החסר.

הרי לפנינו הרשימה עצמה (צורות המובאות מדברי חז"ל תסומנה ב^o):

א. חטה	חטים	פשתה	פשתים
שעורה	שעורים	קשות ^o	קשואים
יעדשה	עדשים ^o	שקמה	שקמים
קסמת	קוסמים	תאנה	תאנים

2. מציאותם של דרך בריבוי ר"ק ביחיד בלשונות שונות אינה ענין לכאן, שכן ציונים אלה אינם מורים על חוסר מקרי של צורת ריבוי או יחיד במקורות אלא על העדרן בלשון מתוך מזהות העצמים או המושגים המסויימים.

3. עיין להלן פסקה 5.

4. עיין להלן פסקה 4.

שטה	- שטים	פנינה ⁴	- פנינים
אלה	- אלים	ערמה	- ערמים ⁵
סִבְטָנָה ⁵	- בטנים	אלומה	- אלומים
יערבה ³	- ערבים	דבלה	- דבלים
שושנה	- שושנים	לבנה	- לבנים
בִּאשָׁה	- באשים	תמורה	- תמורים
		סירה	- סירים
		צנה	- צנים
		נחלת	- נחלים
		רצפה	- רצפים
		נבינה	- נבינים ³
		פת	- פתים ⁵
		פנה	- פנים ³
		אשרה	- אשרים
		שנה	- שנים
		עת	- עתים
		שמטה	- שמטמים ³
		סאה	- סאים
		בת	- בתים
		מלה	- מלים
		קנה	- קנים ³
		תהלה	- תהלים ³
אשה	- נשים		
בכרה ⁶	- בכרים(ם)		
יונה	- יונים		
ארנבת	- יארנבים		
דבורה	- דבורים		
צרעה	- יצרעים ³		
נמלה	- נמלים		
תולעת	- תולעים		
כנה	- כונים ⁴		
שבולת	- שבלים		
זמורה	- זמורים		
קשקשת	- קשקשים		
סנה	- פנים		
בִּסְרִינָה	- בִּסְרִינים		
ביצה ⁴	- ביצים		

ברשימה זו נכללו רק שמות עצם נקבה שסיומתם ביחיד -ה, -ת, ובריבוי -ים, כאשר שתי הצורות מופיעות באותה הוראת יסוד במקרא לבדו, או אחת מהן במקרא ואחת בלשון חכמים, בתנאי שאין במקורות שם עצם זכרי ביחיד שאפשר יהיה ליחס אליו את צורת הריבוי ב-ים ובאופן שהן מזווגות זו לזו ורק נוקדצת לשמה עשויה לראות בהן צורות נפרדות, מטעם זה בלבד שלא נודמנה במקרא אפשרות להשתמש באחת מהן. כאילו אפשר שיעדשה, -ערבה, -ביצה, -פנינה מאוחרות מריבוייהן או כאילו -קשות מאוחרת מ-קשואים - כביכול בהשפעת הארמית, אם כי לכתחילה יש הקבלה בצורות בין העברית והארמית, גם ביחיד וגם בריבוי: קשות - קשואים - קטיא. וכן כאילו -כנה מאוחרת מן -כנים, משום הכתיב

5. פיין פיסקה 7.
6. "בכר" כש"ז בעברית הוא המצאת מלובאים גרידא, ואין להסתמך על כך שהוא נמצא בערבית, כמו שאין לחזר בעברית מן "תאנים" - "תאן" משום "חין" שבערבית, המקימת בכגון אלה במקרים רבים צורות קדומות יותר מן העברית.
7. ש"ז דין וחזר לעברית במאוחר לפי הזכר שבארמית, וע' פיסקה 6.
8. "פת חרבה" - אף שהתירו שרשית, נתפסה כסיומת נקבה.

חסר -הכנם- (שנתקד כיחיד מזורש -כנם- בלי לשים לב שהריבוי תגדרש לזה הוא -כנים- אלא -כנמים-).

לא הוכנסו לרשימה שמות המצויים בלשון חכמים בלבד (כגון -פרידה- -פרידים-, -צוצלת- -צוצליך-, -חזרת- -חורים-, -כרשונה- -כרשניך-, -כת- -כתים-, -חררה- -חרריך- (במשנה שבשם ביצה נא ע"ב), -טפה- -טפף-, -קלפה- -קליפף-, -פסינה- -פסינים-, -חבילה- -חבילים-, -נימה- -נימך-, -שיטה- -שיטך- ועוד), כדי שהבדיקה תישאר בתחום העברית היסודית גרידא, בלי חשש של התערבות ההשפעה הארמית. וכן גם שמות המופשט רבוי יים משע"ג ב-ה -ת (כגון -אימה- -אימים-, -אהבה- -אהבים-, -עגבה- -עגבים-, -חשכה- -חשכים- וכד'). כיון שמצויים שמות המופשט רבוי יים משע"ג, ואף שבצדם נמצאות לפעמים צורות ב-ות -אפשר לכאורה לטעון, כפי המקובל, שתכונת המופשט היא היא -הגדרמת- לסטייה מן -התקין-. מוטב איפוא שגם הם יישארו מן הצד עד לסוף בירור. וכמו כן לא הוכנסו שמות עצם שאין עדיין הסכמה לגבי שיוך ההוראה בין צורת היחיד וצורת הרבים שלהם (כגון איה - אים במשקל עי - עיים), נקפה (ישע"י, לד) - נקפים (שבת סב, על המסוק הגיל), כמה - כיסין וכד'), שלא לתת מקום לטענה.

הרשימה נבדלת מן המובאות במחקרים אחרים בזה שאין היא מצמצמת עצמה על לשון המקרא או לשון חכמים בלבד, אלא כוללתן יחד ועל ידי כך, דומני, היא מאפשרת ראייה מקיפה יותר ומבליטה יותר מה שהוא עיקר, לדעתי. הכלל הנקוט בזה הוא: כל צורה בלשון חכמים עד שלא הוכח שזרה היא, יש להניח שאמנם עברית היא, לפחות מבחינת דפוסיה, וזהו הקובע בענינו כאן.

3. מובן שהמדקדקים כבר עמדו על תופעה יוצאת דופן זו של סיומת -ים בשע"ג, ואף של שתי סיומות הריבוי, -ים ו-ות - אצל שע"ג אחד, אלא שהסמיכו אותה אל -חוסר העקיבות- המצוי בשימושן של סיומות הריבוי -ים אצל שע"ג. בכל אופן לקביעת כלל גדול ומקיף לא הגיעו והסתפקו בציון שהופעת -ים כסיומת ריבוי לשע"ג מצויה בעיקר אצל בעלי חיים, צמחים ומופשטים, ואת השאר, כמחצית המקרים הנוגעים לכך, השאירו מחוץ לתחומי התגדרות. גם במידה שעמדו על האפשרות הנתונה לציון עי- שתי סיומות הריבוי משמעויות מיוחדות⁹, הם כוללים יחד שע"ג בעלי-סיומת חסרי-סיומת עם שמות עצם זכר, וכך הם באים, לגבי שמות אחדים, לקביעת הבדלים במשמע, השונים בעיקרם מהמוצא כאן, אולם מכל שע"ג בעלי-סיומת שצוינו ברשימתנו במספר רב כל כך, ושעוד יובאו להלן, אין בהם אלא אחד (שנים - שנות), שעוד נעמוד עליו להלן.

אמנם שונה מזה תפיסתו של ברוקלמן¹⁰. הוא רואה, בעקבות פרטוריוס, בצורות הריבוי של שמות עצם נקבה בסיומת -ים, כמו שנים, נשים וכר' וכר' - שרידים מתקופה

9. עיין: Gesenius-Cowley, *Hebrew Grammar*, 1910, סע' 87, 124; ועוד.
10. Gesenius-Kautzsch, שם, סע' 3, 87; מ. צ. טל, דקדוק לשון המשנה, תרצ"ו, סע' 153.
11. עיין: K. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik*, 1908, pp. 418, 426, 444, 445.

קדומה של לשון השמיים, שעדיין לא השתלטה בה צורת הריבוי ב-*ât* (ות) עי-הרחבת סיומת היחיד (ות), שמעיקרה צינה מחלקה של תלויים, פחותי ערך-ולאו דווקא את המין, אבל הסבר זה אי אפשר שהוא חל גם על שמות עצם שאין להגיה שכבר היו מצויים בלשון לפני שהסיומת *at* סיגלה לה הוראת מניית (כגון 'שמשות'). וגם זאת: אם אמנם קיומן של שתי סיומות ריבוי בשם עצם נקבי אחד מעיקרו הוא צירוף של שריד מתקופה קדומה עם צורה שנתפתחה באיחור – אפשר עדיין (ואולי צריך) להגיה שנמשך התפתחות ארוכה כל כך התהוותה בשני הריבויים הקיימים התפרדות במשמעות, אשר היא היא ששמרה על קיומן ביחד – אם עדיין לא בתקופת השינוף השמי המערבי הכולל, הרי בתקופת ההיפרדות של השמיים המערביים-הצפוניים. ואמנם גם הבהרת הההליך הזה היא מענינה של מאמר זה.

והנה גם בקיטועה המכונה של רשימתו ברורה כבר תכונה המרובה המשותפת לכל השמות הכוללים בה, כמבואר למעלה. ואף על פי שנאספו לרשימה זו המקרים החדאיים בלבד של רבוי ימים משע-נ מרובה בסיומת, ספק הוא אם ימצאו עוד במקורות במספר ניכר כלשהו שע-נ רבוי ימים שאינם בגדר המרובה והעלולים לסתור את הגדרתו – מלבד, אולי, צורות זכריות מן הארמית, בסופית היידוע -א, שנעשו נקביות בלשוננו בדרך ההיקש אל צורות הנקבה ב-ה.

הרי שכפי הנראה העדפתה של צורת הריבוי הזכרית על צורת הריבוי הנקבית תלויה בתכונה מיוחדת של העצם, – ולדעתי, כמבואר למעלה, תכונה המרובה, אם כי משמעותה של סטייה זו עדיין ליבן היא צריכה.

וליתר בהירות יאמר מד: אין הכוונה בזה לפלוש לכירור התהוותן של צורות הריבוי בלשונות השמיות מעיקרא – נושא שאצלנו דן בו באריכות פרופ' נ. ה. טורסיני¹², אלא להבהרת התוספה בעברית עצמה – שדומה, כי מצוייה היא במידה לא מועטת גם בארמית – כמו שהיא מופיעה לפניה בתקופה מאוחרת הרבה, במקרא ובלשון חכמים.

4. משהגענו עד כאן נפנה אל צורת הריבוי הנקבית (בסיומת וות) כשהיא מזדמנת בשמות נקביים רבוי ימים, שאם כי היא 'כשרה' יותר מבחינה תחבירית-הרי לגבי השמות האלה היא חורגת עד כדי כך שאין היא מופיעה אלא במקרים נדירים ביותר. תקדים לכך הערה כללית:

בדרך כלל מצוין הריבוי רבים-במספר ככללות או ציבור בסתם, מבלי לעמוד על כך אם אותם רבים נשארו יחידים, פועלים תפעלים לעצמם. וכבר הצביע דיטריך¹³ לפני קרוב למאה ועשרים שנה על כך, שצורת הריבוי בשמות, וביוחד בעברית, מעיקרה לא ריבוי בעלמא (*Vielheit*) היא באה לציין אלא כוללות

¹² עיין: נ. ה. טורסיני, הלשון והספר, א, תש"ח.

¹³ F. E. Ch. Dietrich, *Abhandlungen zur hebräischen Grammatik*, 1846, I. Der hebräische Plural nach Begriff und Form. ועיני על הסבר זה פרופ' נ. בן-חיים ודעתי נחנה לו בזה.

(*Totalität*), כלומר יחידה מדרגה גבוהה יותר. אולם גם הוא הבחין בין דרגות שונות של הכוללות שברייבוי: שהריבוי החיצון (עי-סיומת) רק דרגה ביענית הוא בליכוד היחידים, ולמעלה ממנו הריבוי השבור (כגון 'זכור' מן 'זכר', 'רכיב' מן 'רכב') שליכוד יחידיו הדוק יותר ולכן הוא נתפס כיחידה. והנה פעמים יש צורך להבחין בין הריבוי הסתמי הצבור, לבין ריבוי שיחידיו-פרטיו בפירוש אינם מפסידיים יחידותם בתוך הכללות, אלא אף על פי שרבים הם, הם נתפסים בפרטותם, – תפיסה שמטבע הדברים היא קרובה יותר אצל המרובה.

דוגמה פשוטה לכך הן שתי צורות הריבוי שלמלה 'מלה' בלשוננו היום, כלומר: מלים – מלות. כתב הדברים האלה אין לפני עדות ברורה מאימתי השתמשו בראשונה בצורת הריבוי 'מלות' לפני רש"י ושמואל אבן-תבון¹⁴ אבל אין ספק שצורה זו נצרה מתוך צורך מיוחד. שכן יש הבדל עצום בין 'פירוש המלים' ו'פירוש המלות'. המתפלל צריך שידע 'פירוש המלות', כלומר כל מלה ומלה. אבל יש ואדם ידע 'פירוש המלות' ואינו ידע את 'פירוש המלים' בצירופן. ו'מלים זרות' אינן דווקא 'מלות זרות'. מניס שאין לפני הצורה 'מלות', סבור שאין הריבוי 'מלים' אלא, כמו 'מלה' ביחיד, 'צורה פיוטית' לקוחה מן הארמית. אבל יש לתת את הדעת על כך, שגם בגרמנית קיים אותו הבדל ממש בין שתי צורות ריבוי של המלה *Wort*. *Wörter* בגרמנית הן 'מלים בצירופן', ואילו *Wörter* הן 'מלות נפרדות' כשלעצמן¹⁵. יש הבדל בין *Diese Wörter verstehe ich nicht* – 'מלים אלה איני מבין', לבין *Diese Worte verstehe ich nicht* – 'מלות אלה איני מבין'. נמצא: 'מלים' הוא הריבוי הצבור, 'מלות' הריבוי המפורד (*pluralis distributivus*). והשאלה היא, האם נמצאים כמותן במקורות, ומאימתי.

5. כאמור, מטבע הדברים הוא שתופעה זו של שני דרכי ריבוי תהיה נדירה ביותר, אבל לא מחוסר קבע בלשון אלא ממינוט ההודמנויות שיש בהן צורך להבחין בין ריבוי סתמי וריבוי מפורד. במקרים שקם הצורך להבליט הבדל זה, כפי שנראה להלן, מופיע מד בש-ע מרובה בסיומת הנקבה בצד הריבוי הסתמי ב-ים הריבוי המפורד ב-ות.

הריבוי הסתמי של 'עת' הוא ברגיל 'עתים': 'מדוע משדי לא נצפנו עתים' (איוב, כד, א), וכך במקרא כולו 15 פעם. ואילו 'עתות': פעמיים 'לעתות בצרה' – הולכות ובאות; פעם אחת: 'בידך עתותי' – חליפות הזמן שלי. במפורד.

בחלום יוסף (בר', ל"ו, ז) מאלמים האחים אלמים בשדה, בחבורה, ומיד לאחר כך: 'והנה תסבינה אלמותיכם' (במפורד – אלומותו של כל אחד ואחד), ובתה' קכ"ז,

¹⁴ עיין ערך 'מלה' במלון בן יהודה והעירני בסובו הד"ר דב ירון שנמצא 'מלות' בשיר מתי שכל לרבי שמואל הגדי, מהדורת ששון שיר קב בית עד: ומלות רעננות: בתרגומו של יהודה אבן-תבון ל-'הרקמה' של ריב-ג, א: 'דע כי התחלות הדבור כולו וכו' שלש, והם שמות ופעלים ומלות'. וכן בכחורי א, נב: 'השמות והפעלים והמלות'.

¹⁵ וכן: *Orte* — *kollektiv = Gegenden*, "an allen Orten"; *Örter* — *einzelne bestimmte* א"א: *Ort, Wort* בערכים *A. Heinze, Deutscher Sprachhort*, 1909 ועיין *Wohnplätze, wie Städte, Dörfer*.

ו: "בוא יבא ברנה נשא אלמתי", שכן נשאים אלומה אלומה לחד ולא אלומים בחד. משעני "זמורה", שאן לו במקרא אלא ריבוי צבור ("זמוריהם שחתה"), מצאנו בבר-ר לא את הריבוי המפורד: "זמורות לגטיות" – שאן גוטעים וזמרים, בריבוי צבור, אלא במפורד, וזמורות – זמורה וזמורה לעצמה, מבוררות, ואילו מי שבא לשחת כורת את הזמרים בכללם.

הריבוי של "שקמה" במקרא ובלשון חכמים הוא "שקמים". רק פעם אחת (תה' ע"ח, מז) נמצא "שקמותם" במקום "התקן" "שקמיהם", והוא ריבוי מפורד עם כינוי, כלומר שקמותיו של כל אחד ואחד¹⁵.

דוגמה מעניינת ביותר מצאנו במשנה געים מ, א: "מקום הגרים ט' עד שות, מקום עדשה ד' שעורות וכו'". הריבוי הצבור של "עדשה" – עדשים, ואילו "עדשות" ריבוי של גרעינים מפורדים, והעירני מר מ. מדן על כך, ששימוש הריבוי ב"ות במקרה דומה נמצא גם בפירוש המשנה לברטנורא (שקלים, סוף פרק א'), זו "אופחיציה" ברורה ביותר בין "עדשות" המציין את המפורד, ובין "עדשים" המציין את הצבור. בניגוד גמור לנאמר אצל מניס-קאצש¹⁶, המונה צורות כמו חטים, שעורים, כוסמים וכו' כריבוי התוצר "במידה שהם מוצגים בהתפרטותם (העשייה בידי אדם)", מה שאינו תואם אפילו את לשון המקרא. ומה שנמצא ברות (ב', טו) "שש שעורים" מפורש בגמרא (סנה' צג, ע"א) אל נכון: שש סאים שעורים, בצבור.

"ערבה" (העץ) נמצא במקרא רק בצורת הריבוי הצבור ב"ים, "ערבים", ואילו בלשון חז"ל הוא מופיע גם ביחיד וגם בצורת הריבוי המפורד "ערבות", לצין את שריבוי הערבה המשמשים בין "ארבעת המינים": שלשה הדסים ושתי ערבות. במחבור הן "ערבים" (על ערבים בתוכה תלינו כעורותי, תה' קל"ז, ב), בכרות – ערבות. בתיאור המקדש ביה' מ"א, כ נמצא: "מהארץ עד מעל הפתח הכרובים והתימרים עשים". ומפורט יותר שם מ', יח: "ועשי כרובים ותימרים, ותימרה בין כרוב לכרוב". אבל במל"א ר', כט: "ואת קירות הבית מסב(יב) קלע פתחיו מקלעות כרובים ותמורות" – כלומר תימורות ויחידות. הרי הן אותן תמורות, אלא ששוב אין צורך בתיאור נוסף כעין "ותימרה בין כרוב לכרוב".

שעו "תמר" שבמקרא מציין, כידוע, את העץ בלבד ולא מצאנו תמר או תמרים לצין הפרי. ואילו בלשון חכמים משמשת גם לעץ וגם לפרי צורת הנקבה "תמרה" שריבוי הצבור "תמרים" הוראתו נקבית גם היא ("תמרים רטובות" – במשנה טבול יום ג, י). וכנגד מופיע הריבוי ב"ות לצין המפורד דווקא: שתי תמרות יש בגן בן-הגנים ועלה עשן מביניהן (ב"ק לח ע"ב).

¹⁵ עיין: H. Torczyner, *Die Entstehung des semitischen Sprachtypus* I, 1916, pp. 118-121, בפרק על "הם מפרדת", ובספרו "הלשון והספר" א, חש"ה, עמ' 278, את הביאור לצורות כמו "משפחותם, בית אבותם, גלגלתם, אמותם, תלדותם, לשונותם, שדותם, שמותם, ארצותם", שפירושם משפחותי, בית אבותי, גלגלתי וכו' של כל אחד ואחד.

¹⁶ Gesenius-Kautzsch, שם, ע"ה, n, o, 124.

הריבוי הצבור של "טיפה" הוא "טיפין": "מהלך בן הטיפין" – טיפין מזה, טיפין מזה. ואילו בהוריות ו ע"א: "ידעין לשער כמה טיפות (גפרדות) יש בים".

הריבוי הצבור של "קליפה" הוא "קליפין": בגמ' שבת ע"ז: "קליפין פולין ועדשין". אבל בשש"ר ו, י: "מה אגז זה יש לו שתי קליפות" – זו נבדלת מזו.

מש"ע "קינה" נמצא הריבוי בשתי הצורות "קינות ירמיה" – הן היצירות הספרותיות הנבדלות; ולעומת זאת "קנים והנה והי" – קינה חזרת ורצופה.

"תהלות דוד בן ישי" הן היצירות הספרותיות הנבדלות, "תהלים" הוא הספר שהן כלולות בו יחד.

מש"ע "גבינה" אין צורת ריבוי במקרא, ואילו בתוספתא ובמשנה מצויות שתי צורות הריבוי: בתוספתא שבת יג, טו: "הדגין והגבינין המסדרין על גבי עלין"; במשנה כותים ב, "הגבינים שלהם מותרות", – בשימוש נקבי¹⁷; ובע"ז ב, ה: "מפני מה אסרו גבינות של עובדי אלילים". גבינים ריבוי צבור הן, חריצי גבינה, ואילו "גבינות", בריבוי מפורד, מיני גבינה. ומענין שיוגתן תרגם "חריצי חלב" בריבוי סתמי של גבינה – עובנין. "צרעה" מופיעה במקרא רק ביחיד, הריבוי הצבור "צרעים" רק בלשון חכמים; ואילו הריבוי המפורד בסוטה לו ע"א: "שתי צרעות" (אחת של משה ואחת של יהושע).

וכן בש"ע "קשקשת" – הריבוי הצבור הוא קשקשים: "שריון קשקשים", ואילו המפורד הוא "קשקשות": "והדבקתי דגת יאריך בקשקשתם" (יח' כ"ט, ד), שהדגים אינם דבקים בכלל הקשקשים, אלא דג דג בקשקשת לעצמו. התמונה ברורה למדי. הדימוי ביר' ג', כו: "סלה כמו ערמים" – בריבוי סתמי צבור; ואילו בדה"ב ל"א, ו: "יתנו ערמות ערמות" – בזה אחר זה, וכן (שם ל"א, ו): "החלו הערמות ליסוד" – במפורד.

הריבוי הצבור של "פרידה" (יונה) הוא "פרידים", ואילו המפורד – "פרידות": "שתי פרידות טובות יש לי להוציא מהן – רות המואביה ונעמה העמנית" (ב"ק לח ע"ב).

ש"ע "גריצה" (פת) נמצא בריבוי צבור (ביצה ב, ו, עדר ג, י) "גריצין": "מימי אבא לא היו אופין פתין גריצין אלא רקיקין". ובריבוי מפורד "גריצות": "אין מסייעין את הנחתום העושה בטומאה אין מוליכין (כלומר "מגשים") עמו גריצות לתנור" (תוספתא ע"ז ו, ב). אפייה בריבוי צבור, הולכה במפורד, גריצה גריצה לעצמה. ובן יהודה במלנו גרס שתי צורות יחיד: גריצה וגריץ⁽¹⁾, אם כי המקור הארמי הסורי הוא "גריצתא".

ש"ע "שמטה" נמצא במקרא רק ביחיד, ריבוי הצבור "שמטים" נמצא כבר במגילת מלחמת בני אור דף ב, ש"ח 8, וריבוי המפורד, "שמטיות" במו"ק ב ע"ב: "בשתי שמטיות הכתוב מדבר, אחד שמטית קרקע ואחד שמטית כספים".

מדקדקים ומלונאים יצרו מצורת הריבוי "תנים" צורת יחיד "תן", המקובלת כבר

¹⁷ ואף על פי כן הסיק מכאן בן יהודה במלנו שע"ז "גבין", לפי הארמית.

בלשוננו, מבלי לשים לב שיש במקרא סימן ברור לנקבותו של שם זה: גם תנים חלצו שד, היציקו טריהן- (איכה ד', ג), וגם הצורה 'תנות': ראשים... נחלתו לתנות מדבר- (מלאכי א', ג), ושתי הצורות, כשהן באות ביחד אצל מן נקבה, בדאי מורות על 'תנה' דחוקא, אם כי אינה לא במקרא ולא בלשון חכמים. ושוב, דומני, ייתכן שב-תנות הכונה לריבוי המפורד - המפורד בנחלה כולה.

מקרה בולט ומבודד ביותר הוא 'אשות' ריבוי של 'אשה' (יה' כג, ד) בצד 'התקין' 'נשים'. צורה זו נראתה למדקדקים ורה כדי כך, שרבים שיערו כי אין היא אלא שיבוש מנוסח מקורי 'עשות' או 'לעשות', ורק שטיינברג ב-משפט האורים מצא לפרשה כ-ביטוי של גאי; אפשר אמנם לומר, כי 'אשות' מלשוננו המיוחדת של יחזקאל הוא, אולם עדיין צריך הסבר לסטייתו מן הריבוי הסתמי 'נשים'. לדעתי אין זו אלא, בדומה למקרים הקודמים, צורה של ריבוי מפורד: אהלה ואהליבה, כל אחת לעצמה, ביחידותה, אשות ומה הן, כעדות הצורה המפורדת.

ואם כי בדרך כלל משמשת בסמיכות-הקנין ובכינוי הצורה 'נשי' בלא לציין הפרד - מצאנו את הריבוי המפורד בסמיכות גם אצל 'נשים': 'נשותיהן של תלמידי חכמים, שמגדודות שנה מענייהן בעת-זו ובאות לחי העה-ב' (כתר סב, ע-א); 'בני אדם שאוכלין ושותין זה עם זה ומדביקין מטותיהם זו בזו ומחליפין נשותיהם זה לזה' (קיד' עא, ע-ב); 'מעשה בשני תלמידי חכמים שהיו באין עם אבא יוסי בן-סימאי בספינה וטבעה והשיא רבי נשותיהן' (יבמ' קטו, ע-א); 'מעשה בסומא שירד לטבול במערה וירד משכו אחריו ושהו כדי שתצא נפשם, והשיאו את נשותיהם' - ועוד פעמים בגמ' יבמות; 'שלא יהיו ת-ח מצויים אצל נשותיהם כתרנגולים' (ברכות כב, ע-א), נשותיהם במפורד ולא 'נשיהם'; וכן: 'אלו היו מעבים נשותיהם של אלו, ואלו... וכו' (בר-ר לז, ט); ועוד הרבה כדוגמתם.

ומה שמצאנו את צורת הריבוי המפורד 'אשות' ולא מצאנו 'נשות' - אלא עם כינוי, יש כפי הנראה ליחס לזה, ש-נשות מירה תניית היא כלפי 'נשים, נשי' - לפי אותו הבדל במשמעות, וגם ייתכן שעדיין לא שימשה בלשון בשעה שנתחברו דבריו של למך אל נשי: 'נשי למך האונה אמרת'. ואולי העובדה שבארמית לא מצאנו צורה, 'נְשָׁת' - כנגד 'נשות' - ורק 'נשן, נְשָׂא', תוכל גם ללמדנו שאמנם יצירה מקורית עברית היא זו.

אמנם יש מקרים שהריבוי המפורד ב-ות נראה לכאורה כצורה ה-תקנה, ואילו הריבוי ב-ים כחורג. מקרה כזה נובע מעצם טיבו של השם. 'פנה' ריבוי הוא ברגיל 'פנות', שכן הפנות בהכרח מפורדות ומגודות זו לזו. בכל זאת מצאנו כנגד 'שער הפנה' - 'שער הפנים', כלומר שער שכמה 'פנים' בזה אצל זה נמצאות בו. לחיגם ביקשו מלתאנו ליצור בשביל 'פנים' צורת יחיד זכרית (שטיינברג, נר: פנה, בן-יהודה: פן, ולא כן מניס-בהל) רק על יסוד זה שנמצא 'אצל פנה' במקום שהם היו אומרים 'אצל פנתה'. ולא חשו שכמה שמות עצם משרשי ע-ע מופיעים בנטיה כאילו נחשבו ממין זכר: 'גלה' במקום 'גלָתָה', 'סכו' במקום 'סָכְתוּ', 'נָצָה' במקום 'נָצְתָה', ועוד,

ואולי יש לשייך לכאן גם 'עד שהמלך במסבו'. וכן גם 'פנה' במקום 'פָּנְתָה'. ואף 'פנה' בשתי צורות הריבוי מאשרת בסופו של דבר את הכלל הנזכר.

מקרה אחר כזה נמצא בריבוי של 'כת' - כיתות, הנראה כ-תקין אצל 'כיתים', שאינו מופיע אלא במקרים ספורים. וגם זה מעצם טיבו של ש-ע 'כת', שהמפורד הוא בו עצמו.

כשמצא הגר-א שיבוש בתוספתא שבדפוס, פסחים ד, ט וכן ח, ז: 'פסח ראשון בג' כתים ואין השני בג' בתים' - כנגד המשנה בפסחים ה, ה והמכילתא לפרשת בוא, ה: 'הפסח נשחט בשלש כתות' - לא הסתפק בתיקון השיבוש 'בתים' ל-'כתים', אלא הגיה לפי המשנה והמכילתא: 'כיתות'. ועל כך כתב ר' לוי גינזבורג במאמרו 'על היחס שבין המשנה והמכילתא': 'אין להגיה כיתות כמו שהגיה הגר-א, שאף שכת נקבה וריבוי שלה לרוב כיתות, מצינו בכמה מקומות גם כן כיתים' ¹⁸. ובכל זאת צדק הנאמן בתיקונו, שכן הכיתות בקרבן פסח לא בבת אחת שחטו אלא בזו אחר זו: 'יצתה כת ראשונה ונכנסה כת שניה. יצתה השניה ונכנסה השלישית' (פסחים ה, ז). הריבוי מפורד. וכן נראה כ-תקין הריבוי המפורד 'מעות' אצל 'מעה', שנפרקה היא מעצם היותה. וכך: 'דיצר מעות' (מעשר שני ב, ט) - דיצר מפורט למעות קטנות; 'לא וכו' לו מעותי' (יר' עירובין פרק ז). ואילו הריבוי הסתמי 'מעים': 'נותן אדם מעיו לחנותו או לנחתום' (יר' עיר' פרק ז, הל' יא); 'יכמה מחצית השקל? עשר מעין' (פסיקתא רבתי י) - בסיכום.

צורת הריבוי של 'אשרה' (העצם הפולחני) הוא 'אשרים', ורק במקום אחד בלבד מופיע במקרא הריבוי 'אשרות' בצירוף 'הבעלים והאשרות'. אבל מקרה זה אין לצינו כריבוי מפורד, כיון שצורת הריבוי הנקבית באה שם רק בניגוד אל 'בעלים'. שהצורה 'אשרים' עלולה היתה להתפרש כשם העצם הפולחני במקום שם האלה. ⁶ משהופנתה הדעת אל החוקיות שבלשון נולד ההרגל לראות את הצורות הנטריות כאילו הן יצורים קיימים ועומדים. לאמתו של דבר אין אלה אלא אפשרויות נתונות בלא קיום לעצמו. לצורות השכיחות בלשון אין ממשות יתרה על הצורות הנדירות שההודמניות לשימושן מוצטות. הצורות העלולות כוחן במקומן יפה כשל צורות שבשימוש תדיר, וכן שנת-ערך צורת הריבוי ב-ות לשע-ג מרובה במקומה אל צורת הריבוי ב-ים במקומה. הכל לפי ההודמנות המתמצעת. צורות נדירות קלות אמנם להידחק לעתים ע-י התדירות (כמו שמצאנו: 'שתי חטים ושעורה', כלאים א, ט) ואף לאבד מן הפותקציה שלהן כדי כך, שאם לא נדחק שימושן כליל יש הן משמשות בפותקציה של הצורה הקרובה, ומסתבר שגם צורת הריבוי ב-ות של שע-ג מרובה תופיע אי-פה אי-שם בשימוש של צורת ריבוי ב-ים: ש-ע 'מחילה' (חלל) ריבוי ה-תקין הוא 'מחילות', והנדיר 'מחילים', ולמענו יצר בן יהודה צורת יחיד 'מחלה', שמשונה היא ביותר לגבי שרשי ע-ע. והנה הצורה ב-ים, המובאה אצל בן יהודה

¹⁸ ל. גינזבורג; על הלכה ואגדה, תשי"ז, עמ' 103, בהערה.

מפסיקתא רבתי, מן הספרי, מבר וממדרש תנחומא, היא לצבור בלבד; ואילו הריבוי ביות משמש גם למפורד וגם לצבור: "הצדיקים שהם קבורים בחור לארץ עושה לה (הקבית) מחילות בארץ... והן מתגלגלין ובאים עד שהם מגיעים לארץ ישראל (ברר צו, ז); "מה היו בעות ישראל הכשרות עושות, היו גטלות את בניהם ומטמיעות אותן במחילות והיו המצרים מביאין קטנים ומכניסים אותם בבתיהם של ישראל ועוקצים אותם וכוים, והיה התינוק שומע קול של חבירו שהיה בוכה והיה בוכה עמו (שמר כב). – הרי ריבוי מפורד. אבל יש גם צבור: "מחילות מתחת ההיכל" (פס' פו, ע-מ); "שעשה לו עמלק מחילות בדרך" (מדרש תנאים כה, יח) ועוד. וכן "בשנות במקום שני" או להפך (ובכל זאת יש לחוש את הבדל המשמעות בין ימי שני חיך, בסיכומם, ובין שנות חיים יסיפו לך, בין שני בצורת, שבאות בזו אחר זו, ושנות ראיו רעה. וראה בתוספתא עדיות ב, ג: "ראיתו שאכל פתו חרבה שהיו שני בצורת"). אך בודאי אין בחורגים ספורים משום ביטול האפשרות שניתנה בלשון להבחין, לגבי חלק מאוצר השמות הנקבים, בין שני מי ריבוי: הצבור והמפורד. ובעצן חזר נתברר לפני שגם במקרה של שנים שנות אין הכלל שלנו בטל כל עיקר: מ-30 הפעם שבא שנים במקרא בנסמך או עם כינוי (שני) ברור ב-28, שהכונה לסכום משלם של שנים, כלומר צבור בלא הפרד (שני חיים-12, שני מערים-1, שני תבואות-1, שני שבע-3, שני רעב-4, שני שכיר-3, שני ממכר-1, של עבד-1, שני עוזם-1, שני עוזם-1, של ישראל-1, כליתו שני-1, יכלו שניהם-1). וכן בלשון חכמים: "עיקר שני של איוב לא היו אלא ע' שנה תיחוסף לו ק' שנה (ברר סא, ד); "ראיה היתה שרה להגיע לשני של אברהם, וע' שאמרה ישפט ה' בני ובינך גמנע מחיה מ' שנה (שם, מה, ז).

וכנגד זה: מ-20 הפעם שבא במקרא שנות – רק בפיוט ובנסמך או עם כינוי – ברור לפחות ב-2 מהן שהכונה לחלק מן השנים, כלומר למפורד (שנות עולמים-11 ימים מקדם, שנות ימך עליך, שנות ראיו רעה, יזיסיפו לך שנות חיים, יירבו לך שנות חיים, כי שנות מספר יאתיך, ייתר שנותי – שנותי הנותרות). ודאי פעלה הרבה למען השימוש ב"שנות" במקום שהיה ראוי שני – נטייתו של הסגנון השירי אל הנדיר דווקא. ובקשר לכך ראוי לשים לב לשתי צורות ריבוי של שני באוגריתית, שנמצא בה בצד שערם (=שעורים) גם חסות (מבלי אפשרות לקבוע בודאות אם הכונה לחסה או לחסים) – כלומר יש להניח שאף היא נטתה כבר כעברית וכארמית לשני דרכי ריבוי אצל מרובה נקבי בעל סיומת (אבל כנגד זה תלבב לבנת – תלבן לבנים). והנה שם: צורת היחיד שנות – פעל דת. שנות-19 = עולים בני שנה; צורת הריבוי הסתמי, הצבור, שגמ – מלכ. אב. שגמ-20 = מולך אבי השנים – Krónos היווני. ואילו הריבוי המפורד, שנות: שבע. שנות. תמת-21 = שבע שנות תמימות; לירחמ. לירחמ. לשנות. (לשנות). בשבע. שנות = לירחים

19. עיין: ח. א. גינזברג, כתבי אוגרית, תרצ"ז, עמ' 37. ובסעות רשמה המחזיר בצורת ריבוי.

20. שם, עמ' 29, 54, 58, ועוד. 21. שם, עמ' 84.

לירחים, לשנות (לשנות), בשבע שנות, – ושים לב לכפל המפורד (השנה) לבקר לבקר – דהייא ט, כז), הקובע בודאות גם את ערך המפורד של "לשנת". ופעם אחת²² נמצא שנות – בלי קשר לפניו ולאחריו שיאפשר לקבוע את ההוראה המדויקת. אולי גם יש ללמוד מכאן כי כוחה העדיף של הצורה "שנות" בשירה העברית יתר על שנים – יש לשייכו אל מורשת השירה הכנענית²³. וכן הדבר באשגרה הפניקית מגבל 24: "יארך... ימת יחמלך ושנתו על גבל" = יארך... ימת יחמלך ושנתו על גבל; "תארך ימי אבבעל ושנתו על גבל"²⁵; "תארך ימת אלבעל ושנתו על גבל"²⁶; "ותארך ימו (=ימי) ושנתו על גבל"²⁷. ההשואה עם המקומות הדומים המובאים למעלה מן המקרא מראה שגם כאן הריבוי ביות משמש תמיד למפורד בלבד. והוא הדבר בלשון חכמים, כאילו הועתק ישירות מן הכנענית: "מאריך לו ימיו ושנותיו" (במשנה פסחים נה, ע"ב).

הרי שמונח מאד יהיה לומר כי שתי צורות הריבוי שימשו בשוה בלא הבחנה כלל. ואם יטען הטוען שאין בכל אלה הבחנה של ממש אלא צורות-משנה בלא שימוש מיוחד, ינסה נא להחליף את מקומותיהן של הצורות השונות במשפטים שלעיל, ונוכח מיד כי בחילופן תוחש הזרות על פי רוב תיכף ומיד גם למי שהבדל המשמעות לא הוסבר לו לפני כן.

7. ייתכן שהאמנים על לשונות זמננו תיראה להם הבחנה כזו שדיברנו בה דקה מדי, אך טענה זו תיתכן רק אם נתאר לעצמנו את תהליכי הלשון כמתרחשים במסגרת של מחשבה מודעת, בעלת הכרה ברורה בדרכיה ושיטותיה. והנה הלשונות העתיקות דקות היו בהבחנתן ועשירות לאין שיעור בצורותיהן מלשונות ימינו. הבחנה שבגרמנית של ימינו, למשל, היא מופיעה באקראי בלבד. ייתכן וייתכן כי בעברית היתה שורה על לשוננו של כל אחד מדובריה מבלי שידע לנתח ולנהיגה²⁸.

עד כאן ההוכחה שאמנם כל שם עצם נקבה מן המרובה שסיומתו "ה" – ת עלול לקבל את שתי צורות הריבוי יים, וזאת המתאימות לשני אופני הריבוי: הצבור והמפורד, גם במקרים שאחת מהן או שתיהן כאחת לא נשתמרו במקורות. מעתה, איפוא, אפשר יהיה לקבוע את הריבוי הסתמי (הצבור) של "חבצלת" – חבצלים, הריבוי המפורד – חבצלות; הריבוי הסתמי של "תרזה" – תרזים (בהיקש אל "שקמים"). המפורד תרזות; הריבוי הצבור של "רכפה" – רכפין, ומלשון זמננו: "רקפת", בצבור: רכפים, במפורד: רקפות, וכו'.

22. שם, עמ' 62.

23. עיין: מ. ד. קאסוטו, האלה ענת, תשי"א, עמ' 19 ואילך.

24. עיין: ג. טלושץ, אוצר הכתובות הפניקיות, תשי"ב, מס' 2, ש' 5-6.

25. שם, מס' 3, ש' 3.

26. שם, מס' 4, ש' 2-3.

27. שם, מס' 5, ש' 9.

28. עיין על עניין זה I 124-128, E. von Hartmann, *Philosophie des Unbewussten*, 1913, pp. 124-128, המאמר על "הבלתי מודע בהתחזות הלשון".

וכן צורת יחיד שלא נשתמרה אפשר יהיה לשחזרה בעזרת הכלל שלנו: היחיד של 'צאלים' (משקל 'שקמים') היה בלא ספק 'צָאֵלָה' ²⁰.

וכך שיערתי שצורת היחיד של המרובה 'סנסנים' היא 'סנסנה' ולא 'סנסן' כפי שנמצא לפנינו בגמרא סנה' צנ' א': 'לא עלה בידי אלא סנסן אחד'. ואמנם הערוך השלם, שהיה לפניו בדפוס 'סנסן אחת', אף שביקש תחילה לתקן: אחד, הוסיף מיד: 'או צריך להיות סנסנה, כמו שיש בכ"י פארמא באה"ת ובילקוט (ד"ס, סנה' צד קלא)'. ומתאים לשם מקום סנסנה שבמקרא.

מכאן מתאשרת גם צורת היחיד המשוערת של הריבוי 'בטנים' – בטנה' כנגד 'חידושם' של אחרונים 'בָּטָן', 'בָּטָנָה', שבארמית נמצא אמנם 'בוטמא' בלבד, אבל בסורית בידידע 'בוטמא'. ומסתבר שגם שם המקום בטנים בגלגל גר, שניקודו במסורה, בָּטָנִים, חורג קצת אבל מקבל סידע מצד האשורית buṭuttu, יש למנותו בין שמות המקומות הרבים הקרויים על שם צמח. וגם שם המקום 'שָׁלְחִים' קרוב מאד שאינו אלא ריבוי של שם עצם נקבה מן המרובה, וכנראה גם הוא שם צמח 'שָׁלְחָה' בצורת שקמה ושאר צמחים, שכפי הנראה בגלל תכונת המרובה הבולטת ביותר נשתמרה תנועת-היסוד שלהם בריבוי גם לגבי מוריי-הסגוליים.

והשוה 'שחלים', 'שיחלים' בלשון חכמים, ואף הוא צמח, ובגוטיץ נ"א גירסת הערוך: 'כפר שחלים'... שהיתה מתפרנסת משחלים, וגירסאות במקומות שונים (עיין בערוך השלם, ערכים שָׁחִלִים ותחלים).

ומכאן אפשר ללמוד גם על 'פשתה' – פשתים' שנתעורר ביחס אליה ספק, שמה הריבוי נשתים מתיחס אל 'פשת', ש"ענ' הנמצא באונייתית ובפנית וגם בלוח-מר. שאילו כך היה באמת לא היה הניקוד 'פִּשְׁתִּים' אלא 'פִּשְׁתִּים', כמו 'רפת' – רפתים'. אגב, אין שם עדות שבלוח-מר כבר שימשה ה"א כסימן תנועה בסוף חיבה.

'חֲבָתִים' בריבוי נרשם במלותים העבריים ובמלותם של מניס-דריזור כמין זכר ויש שרשמים יחיד משוער 'חֲבַת' או 'חֲבַת' ²¹ אעפ"י שמצאנו במנח' ד, ה: 'חביתי כ"ג לא היו באות חציים'; ושם בגמ' נ"א: 'חביתי כ"ג לישתן ועריכתן בפנים ודוחות את השבת'. ואילו מלון מניס-בוהל רושם מין זכר למקרא ומין נקבה ל'עברית חדשה'! אולם לפי הכלל שקבענו ברור שהיחיד היה 'חֲבַתָּה' דווקא, על משקל 'שִׁמְשָׁה'.

לש"ע בריבוי 'שָׁכִים' מרו מדקדקים ומלותאים צורת יחיד שָׁךְ (!) ואין הוא אלא ריבוי צבור של 'שָׁכָה' – sikkatu באכדית, כמו ש-צנינים' המקביל לו הוא ריבוי צבור שני (שבור) של 'צָנָה' וכמו ש-סירים' הוא ריבוי צבור של 'סירה', ובצדד נמצאו במקביל צורות הריבוי המפורד 'סירות', 'צנות' (צמ' ד, ב).

²⁰ ולא 'צאל' כגרסת בן יהודה לפי 'צאל' בערבית, צורה סגולית שבעברית אינה אפשרית כלל אצל פעלי ע"א.
²¹ במלון בן יהודה, בערבית.

8. בפיסקה הקודמת הדגשנו בעיקר את הריבוי במשקל קָטָלִים אצל מורי סגוליים ממשקל קָטָלָה (במקום קָטָלוֹת). אבל תופעה דומה לזו אנו מוצאים גם אצל המספרים עשרים, ששים, שבעים, תשעים (במקום שאפשר היה להניח לכל היותר עֶשְׂרִים, שִׁבְעִים, תִּשְׁעִים, או גם עֶשְׂרֹת וכו'). לדעתי יש בביאורנו לצורה זאת אצל שמות עצם (צמחים) כדי להסבירה גם אצל שמות המספרים.

מניס-קאטוש, למשל, העומד כשאר המדקדקים על המיוחד שבצורת רבים זו אצל שמות המספרים, שואל: 'סטיה זו מן התצורה הרגילה האם קשורה היא במשמעות האחרת של הריבויים האלה, או הם מהווים שרידים של תצורה עתיקה יותר בריבוי הסגוליים?' ²⁰

אבל כדי להניע לתשובה על כך יש לשאול עוד את השאלה הקשורה בכך במישורים: בשל מה אפשר היה שהצורה בעלת הסיומת 'ה' במספרים שלושה, ארבעה עד עשרה – והיה אשר היה בתחילה שימושה המקורי – תשמש למין הזכר, אולם מיד בהגיע תורם של מספרי העשרות (20, 30, 40, וכו') פוסק שימושה של הסיומת המקבילה לה בריבוי, ולא ייאמר עשרות, שבעות, תשעות אלא עֶשְׂרִים, וכו' עד תשעים, בלבד? תאמר, שעד עשרה אפשר היה לסיומת שתשמש לזכר ולמעלה מזה נתקל שימוש זה בהפרעה. מה היא, אם כן, הפרעה זו הדורשת 'ים דווקא'?

התשובה לשתי השאלות נמצאת לדעתי בכלל שקבענו, ונחזור עליו עוד פעם למען הבהירות: שם עצם מן המרובה בעל סיומת 'ה' – ריבוי הסתמי, הלא-מפורד, נעשה בסיומת 'ים' והוא מקיים את תנועתו היסודית גם אם הוא ממורי-הסגוליים כאשר תכנת המרובה שלו בולטת ביותר (צמחים). וחוק זה חל גם על שמות המספר, כיון שבדרך כלל משותפים דרכי הנטייה לשם-עצם, לשם-תואר ולשם-מספר כאחד, מה שלא הודגש עד עכשיו כראוי לגבי האחרון.

מאחר שהוראת 30, 40, 50 וכו' היא קבוצת עשרה (דקדה) של 3, 4, 5 וכו', ולא בריבוי מפורד אלא צבור – חל עליהם הכלל האמור של ריבוי סתמי ב"ים ולא ב"ות, ואף מורי-הסגוליים שבהם מקיימים את תנועתם היסודית. וכן, בדרך ההיקש, גם עשרים, קיבוץ שניים של 10, שנוצר מ-10 ולא מ-2 רק משום שאי אפשר היה לחזור ריבוי בסיומת 'ים' בשם מספר שסיומת 'ים' כבר היא בטפו, כמו שקשה לנו היום למצוא שם תואר מהמספר הסידורי שני משום שסיומת 'י' כבר היא בטפו, ולכך משמש לנו 'תעך' הארמי.

ואמנם, כשנודמן הצורך להשתמש בריבוי מפורד של 'עשרה', כלומר קבוצות נפרדות של עשרה עשרה, חזרה מיד אל חזקתה הצורה המחוייבת המפרדת ב"ות: עֶשְׂרֹת. ומיד כשהוא מופיע בריבוי מפורד, חלים עליו שוב דרכי הנטייה הרגילים, שלא כב-עשרים.

לדעתי, והיא דעת הרבים, שהריבוי עשרים, ששים, שבעים, תשעים נוצר מן עשרה,

²⁰ Gesenius-Kautzsch, שם, סעי' 79, הע' 1.

ששה, שבעה, תשעה ולא מן עשר, שש, שבע, תשע, מסייעת גם העובדה שתאריי-הפרעל ארבעתיים, שבצמיתים (אפשר לשער גם שלשתיים, חמשתיים, וכו') נגזרו משם המספר בעל הסימנה, ולא מהצורות חסרות הסימנה, כפי שמוכיחות הנטיית: שלשתן, ארבעתן, לנקבה. שאלו שימשו המספרים חסרי הסימנה כיסוד לנטיית, היה בודאי תואר-הפרעל המספרי (החוגי הקרבה) ארבעים, שבעים, וכן עם הכינוי: שלושן, ארבען וי.

כך, איפוא, ניתנה התשובה לשאלה שנשאלה בדקדוקם של גזיזס-קאוטש³¹, בכיוון האלטרנטיבה הראשונה שנמנתה שם (המשמעות) ולא השניה (שריד של תצורה עתיקה יותר) וגם לשאלתנו בדבר צורתם המיוחדת של רבוי יים אצל המספרים. הסבר זה, על כל פנים, עדיף מן ההנחה, שבתחילה היתה צורת ה-20 חזית (עשרים) ורק בהשפעת מספרי העשרות הבאים (שלושים, ארבעים וכו') ניתנה לה צורת הריבוי הפשוט ב-ים. שהרי אין בהנחה ההיא אלא דחיית השאלה מ-20 ל-30, 40, מבלי שתיפתר.

אגב אותה תופעה של סימון הצבור על ידי קיום התנועה היסודית, כנגד סימון המפורד עיי ביטולה-מצאנו גם לגבי חוגי לפני הסימנה יים: כנגד חוגי הצבור (המלוכד) קרנים, קרני - בא חוגי מפורד קרנים, קרני, בכונה מפורשת להפריד בין שתי יחידות חוג: ראשא עיני ואראה ונהא איל אחד עמד לפני האבל ולו קרנים, ונקרנים גבהות והאחת גבהה מן השנית והגבהה עלה באחרונה... וישבר את שתי קרני (דני, ג-ו). ובדומה לכך חוגי של דלת - דלתים, דלת, ולא דלתים, דלת, מאחר שכל פעולת חוג בזה היא במפורד. בדומה לכך (שה-ש, ו, ב): מה יפו סעמך בנעלים, בביטול גמור של צורת חוגי, ולא כמצופה: מה יפו סעמך בנעלים, כיון שהכונה היא לא לתואם הפעמים בנעלים אלא ליפיה של כל פעם ופעם (רגל) בנעלה³².

איני עומד כאן על כל הפרשה המסובכת של מערכת המספרים ושימושיה בעברית אולם ייתכן שהסברתנו בנקודה שנעצו בה תועיל בכלשהו להבהרת הפרשה כולה. 9. אבל לא די בקביעת העובדה, שעסקנו בה עד כה. מתבקש גם ביאור רציונלי של התהוותה, אשר ייתכן וישפוך עליה אור נוסף. כיצד איפוא נתהוותה מערכת זו של שני ריבויים, שנים בצורתם ובתכנם, לצורה אחת של שם עצם נקבה? נראה שצורת הריבוי הסתמי ב-ים אצל שני דבקה בצורת היחיד של השם הזכרי הקדמון, שהוא היסוד, ואילו צורת הריבוי המפורד דבקה, כמובן, בשם היחידה

31. עיין: צ. הרצוג, דקדוק הלשון העברית, ה, תשנ"ו, עמ' 390.

32. עיין הע' 30.

33. ולחיים ביקש קניג ואחרים (עיין Gesenius-Kautzsch, שם, סע' 93) לבאר צורת אלה, וכן גם על ברכיהם (שוא נע וכו' רפה - שופ' ו, ו) בינטיה לקרב את חוגי חוגי אל צורת הריבוי, על סמך זה בלבד, שכל אחת במקומה מתבארת עיי ערך ההפוך, כאמור. והן מהדוגמאות המופלאות ביותר לתחושה לשונית דקה אצל נקדי המסורה.

הנפרטת ממנו (nomen unitatis) בעל הסימנה הנקבית, שבדרך כלל הוא גמור מהקדם (כמו דמעה מן דמע, גזה מן גז וכד'), והוא שקבע את המין הדקדוקי. ואמנם בשתי צורות הריבוי טבועות עדיין התכונות שבמצאן, גם מבחינת הצורה וגם מבחינת התוכן. והנה לכך את דברי ק. לויאס בדקדוק ארמית בבליית³⁴: "סימן הרבים נמצא לפעמים בשם נקבה... ויש שמות שנמצאו פעמים בסיום הרבים ופעמים בסיום הרבות והחזיון הזה יש לפרש על אחד משני פנים. הפן הראשון הוא שבימים קדמונים השם הזה נמצא ביחיד וגם ביחידה, והתמונה האחת נאבדה.. (ההדגשה שלי), והפן השני הוא שבתקופות שונות השם האחד שמש מינים שונים, בתקופה האחת לזכר, ובתקופה השניה לנקבה". ואמנם לפן הראשון של לויאס מתאימה הסברתנו אלא שהוא לא ביאר, כפי שנעשה כאן, את הסיבה לאבדן "התמונה" (הצורת) האחת מן השתיים, - אבדן שגרם לכפל של צורת הרבים ולהתהוותם של שני אפני ריבוי, ואכן בשעיג בעל סימנה בלבד.

ומבואר יותר בדקדוקם של בואר-ליאנדר: "סימנה הריבוי יים אצל שמות ממין נקבה מוצאה משמות שהיו מעיקרם מן זכר ונעשו נקבה באורח תגיני אחרי שצורפה להם סימנה היחידה הנפרטת tu, שנתפרשה כסימנה נקבה"³⁵.

שאמנם כן הוא מראה העובדה, כי במקום שנשאר קיים אותו שם עצם זכרי קיבוצי או מיני שממנו נגזרה היחידה הנפרטת, לא נוצר הריבוי הסתמי המפורד, מאחר שהיה מיותר: היחידה הנפרטת עדשה קיבלה את שתי סימנות הריבוי: עדשים, עדשות מאחר שהשם המיני עדש נעלם מן השימוש; ואילו ל-שער הקיבוצי שעדיין הוא קיים נוצרה רק היחידה הנפרטת שצורה וריבוי שערות, אבל שערין לא נוצר, מאחר שהיה מיותר. מ-דמע נוצרה דמעה - דמעות, אבל לא גמור דמעין אלא בפיוט מאוחר. ועוד: במקרא נמצאת היחידה יעלה והריבוי יעלים, ואילו יעלה (כנראה ש-ע מיוני קדמון) נשתמר רק ב-שע פרטי. וכן הדבר ב-בכרה - בכרים, ש-בכר נשתמר בעברית רק כשע-ם. וכן נמצא במקרא (בת) יענה ביחיד והריבוי יענים; ואילו יען, ביחיד, כנראה, יצא מן השימוש. ואותו דבר בינה-ינים. יון נדחק תחילה מן השימוש עיי הנפרטת יונה (ואולי גם עיי הנרדף תור, שמחמת דמיון אל turtur שבלטינית נוטים לשייכו לתת-מין אחר, אבל שימוש בנרדף אל -בן-יונה ייתכן והוא מורה שהוא מעיקרו זכר של יונה, בדומה למזווגים אחרים: אביאם, חמור-אתון, כבש-רחל, עבד-שפחה, חתן-כלה וכו').

מבחינה זו מעניין מאד ההבדל במשמע בין שני הריבויים, הזכרי והנקבי, של שם העצם (או מלת-היחס) בין, כפי שכבר העיר מאיר-למברט³⁶ ש-בינונית פירושו -בינינו וביניכם ואילו -בינינו פירושו -בינינו מצד אחד- (שלאחריו נדרש עוד יובין-

34. ק. לויאס, דקדוק ארמית בבליית, תר"צ, עמ' 92.

35. Bauer-Leander, *Historische Grammatik der Hebräischen Sprache des A.T.*, 1922, סע' 1, 63. ועיין הדוגמאות שם; ועוד דוגמאות ליחידה נפרטת, סע' 1, VII, 62, והערה שם.

36. עיין: M. Lambert, *ZAW* XXIII (1903), p. 352.

לשם ההפחד מן הצד השני⁵⁷. נמצא שביעות הוא ריבוי מפורד, לפי הגדרתו, ריבוי צבור. חזו אמנם הסיבה שביעות, כיון שהוא עצמו מפורד, אינו מקבל ויבין לאחריו.

הנהגה אין ספק, שכאן היו קיימות תחילה שתי צורות של אותו שם עצם ביחיד: צורה זכרית (בין) וצורה נקבית (בינת, בסורית בית, בינתיים), שכוון כן זו העלתה ריבוי משלה: בינתיים - בינת - בינת - בינת. ברם כיון שבשימוש הלשון נעלמה (בודאי לא דרך מקרה) דווקא הצורה הנקבית ביחיד (בינת) - נודחו שתי המערכות (בין, בינתיים, בינת עם בינת, בינת) והיו למערכה אחת, כמו שאירע למורי שם קיבוצי זכר המבואים למעלה, ובסופו של דבר נשארה לצורת הריבוי בים הוראת הצבור, וצורת הריבוי ביות שמרה על הוראת המפורד, כנל. והרי זו דוגמה מעניינת לתהליך של התהוות מערכה של שני דרכי ריבוי על יסוד תכונת המרובה, מאחר שביין מלכתחילה ומעצם מהותו המרובה טבוע בו.

בדרך זו נוצר אפוא דגם של שימוש בשתי סיומות ריבוי בשני אחד לשני גוני-הוראה נבדלים זה מזה, והוא שהשתלט להלן על שם העצם הנקבי המרובה, גם אם זה לא הגיע עדיין ליצירת נפרדת בסיומת נקבית - תהליך שנמשך עד תקופות מאוחרות ביותר (תמר - תמרות, וכד' ועיי' פסקה 5). ולהלן גלש הדגם הזה אל המופשט מחמת קרבתו של זה אל שם העצם הקיבוצי, ומכאן: אמונה - אמותים, אמונות; בחורים - בחורות, דעה - דעים - דעות ועוד, מבלי להגיע להבחנה ברורה של שני אופני ריבוי.

10. לבסוף, לא נתעלם מכותב הדברים האלה שעם הבהרת הפרט הזה בסוגית הריבוי בעברית לא נתלבנה עדיין שאלת הריבוי ביות, או ביות וביים כאחד, אצל ש-ע זכריים, שכן לפי הנאמר למעלה העדר סיומת המין ביחיד פוגם באפשרות להבחין בין שני דרכי ריבוי. פורשת השימוש בסיומות הריבוי היא מסובכת יותר בש-ע, שחטרי סיומת הם, ודורשת גישה מיוחדת לעצמה. החיטוק שאין סברתנו מבוהרה אלא חלק, והיינו הנקבי, של שמות עצם כפולי הריבוי, אפשר אמנם שישמש טענה שכנגד. ברם יש לשים לב להבדל-המהות שהראה למעלה בין כפולי הריבוי הזכריים וכפולי הריבוי הנקביים; שהראשונים בכללם אינם דווקא במעגל המרובה, ואילו האחרונים, הנקביים, יקשה למצוא ביניהם כאלה שאינם בגדר המרובה, והרי טבע המרובה, בצירוף לסיומת הנקבה, הוא בלבד מזמן את האפשרות לקיים שני אופני ריבוי, כמבואר.

מאוחז טעם עצמו, כפי הנראה, לא הגיע עדיין להבחנה ברורה ועקיבה בין שני אופני הריבוי גם שמות עצם נקבה חטרי סיומת אפילו הם נזקקים לשתי סיומות הריבוי. ברם, אף על פי כן מצויות גם בזה דוגמאות נאות לריבוי מפורד ביות בצד הריבוי הסתמי ביים. בברייתא יומא כא ע"ב נמצא מן אש: שש אשות הן, יש אוכלת ואינה

⁵⁷ ועיי' ערך בין במלות של Gesenius-Buhl; ובדקדוק של Gesenius-Kautzsch, שם, סע' 103, בהערה.

שותה, ויש שותה ואינה אוכלת, ויש אוכלת ושותה וכר', וכנגד זה נמצא, כבר בספרות המדרשית המאוחרת, הריבוי הסתמי אשים: כעצים שניתנים מאכל לאישים (מדרש אלפא ב"ת, בתי מדרשות, ב, עמ' מט); וולהבות נחלים ואסיפת האישים ואסמי שלים (מעשה מרכבה, שם, א, עמ' נט); ולפני טורי לפידים מוקפים ענני האישים ולפני ענני האישים מוקפים נוצצי קללים (שם, עמ' 31).

11. מחבר המאמר הזה ידע כי לכמה וכמה עובדות שנזכרו בו בעברית יש הקבלות, אם כי לא שלמות, בארמית ואף בערבית. ברם הוא מעדיף להניח את ההארה מצד זה לבקיאם יותר, שבודאי ידעו להעביר את הנחותיו ונסיונות ההסבר שהציע תחת שבט הבקורת של הבלשנות השמית והכללית; ואם יימצא כי בפרטים מסוימים כבר הקדימוהו אחרים, והיה זה לזי ממיטב העידודים.

מכיון שרוב ההדגמות שהובאו בזה - אמנם רק הרוב - באו ממקורות שלאחר המקרא, יחזק דאי הפיתוי ליחס את ההבחנה בין שני אופני הריבוי לפי הסיומת - לארמית דוקא. ברם לעצם הענין לא יהיה בכך מן הפתרון, שכן הטוענים כך יצטרכו לבאר אותה תופעה בארמית, ואז ייתכן שיגיעו לאותו הסבר. וכלום אין זה סביר שבענין שלפנינו מתגלה עוד אחד מצדי השיתוף של השמית המערבית-הצפונית, שהיה כולל את העברית-הכנענית והארמית ביחד, אף על פי שכפי הנראה טושטשה ההבחנה בין שני אופני הריבוי בארמית בתקופה מאוחרת יותר?